

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИКИ ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ В РОСІЇ ЩОДО КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ ЛАТИНСЬКОГО І СХІДНОГО ОБРЯДІВ

Актуальність теми дослідження. За роки Православні церкви України, Українська Греко-католицька церква пройшли складний шлях від відкритої конфронтації до розуміння необхідності мирного співіснування або й співпраці. Проте присутність на українській конфесійній карті церков московської та ватиканської юрисдикції продовжує залишатися джерелом напруги. З цієї причини вивчення історичного досвіду відносин «держава – релігія – суспільство» не втрачає своєї актуальності й вимагає уваги дослідників. Політика конфесійної толерантності, яку проводив Тимчасовий уряд, здавалося, була повторена в Російській Федерації (РФ) у 90-х роках минулого століття. Однак, на сучасному етапі Російська Православна Церква (РПЦ) прагне повернути своє колишнє становище домінуючої конфесії, що знаходить розуміння і підтримку в державних колах Російської Федерації. Близькість стосунків з владою для РПЦ в історичний період оберталася чималими втратами, які безпосередньо стосувалися якісного наповнення її церковних інституцій та кадрового потенціалу, були причиною міжцерковних конфліктів та загострень відносин на міжнародному рівні.

В українському релігієзнавстві проблеми державно-церковних відносин, які пов'язані з домінуючим впливом РПЦ, досліджені у працях А. Колодного, Г. Надтоки, В. Пащенко, О. Сагана, Н. Стоколос, П. Яроцького, С. Здіорука та ряду інших науковців. Аналізу конфесійної політики Тимчасового уряду присвячені спеціальні дослідження російських вчених, зокрема М. Одінцова, Ф. Овсієнка, О. Редькіної, А. Соколова. Період діяльності Тимчасового уряду привертає увагу дослідників, оскільки чи не вперше в історії Росії влада намагалася дистанціювати РПЦ від держави, задекларувавши рівні можливості для всіх віросповідань і конфесій, зокрема Католицької Церкви. Здобутки конфесійної політики Тимчасового уряду щодо Католицької Церкви латинського і східного обрядів та їх вплив на російсько-ватиканські відносини авторка пропонує розглянути в цій статті.

Основний зміст статті. Політика Тимчасового уряду щодо релігії, церкви, віруючих кардинально відрізнялася від попереднього курсу царського уряду. В оприлюдненій 3 березня 1917 р. Декларації було обіцяно проголошення релігійних свобод для громадян Росії та всіх законно діючих релігійних

організацій. Російська держава оголошувалась позаконфесійною. Планувалося оголосити амністію засудженим „з релігійних справ”. Міністрам юстиції, військовому і морському доручалося створити особливу комісію для перевірки законності звинувачень у шпіонажі українців Східної Галичини, які в роки війни були вивезені у Сибір^[1]. Програма реформ у сфері державно-церковних відносин передбачала також відмінити віросповідні обмеження, забезпечити рівність громадян незалежно від конфесійної приналежності та рівність релігій; відмінити обов’язкове викладання в державних навчальних закладах Закону Божого; передати церковнопарафіяльні школи міністерству народної освіти; зняти обмеження на діяльність старообрядців, католицьких, протестантських та інших релігійних об’єднань^[2].

Політика Тимчасового уряду була відповіддю на виклики часу. Більшість політичних партій Росії у своїх програмних документах ставили за мету побудову світської держави на засадах відокремлення церкви від держави і школи від церкви. Залежно від політичної спрямованості політики вимагали: націоналізації церковно-монастирської власності; рівності громадян незалежно від конфесійної належності; ліквідації практики державної фінансової підтримки конфесій; визнання за громадянами права на свободу совісті тощо. Окрім ієрархії та духовенства РПЦ, які прагнули зберегти колишні відносини Церкви з державою, інші релігійні інституції Росії вимагали правової рівності релігій та релігійних організацій.

Тимчасовий уряд демонстрував свою готовність слідувати демократичним принципам побудови держави. Відкладаючи остаточне вирішення державно-церковних відносин до скликання Установчих зборів, зокрема про відокремлення церкви від держави, уряд провів ряд законопроектів, які урівнювали віруючих у їхніх правах: «Про відміну віросповідних і національних обмежень» від 20 березня 1917 р. і «Про свободу совісті» від 14 липня 1917 р. Були внесені зміни до деяких розділів російського законодавства: до Закону про стани, Положення про іногородців, Положення про покарання кримінальні та виправні, Статуту громадянського судочинства, Статуту про військову повинність, Статутів іноземних віросповідань. У результаті нова влада відмовилась від покарань християн, які вступили у шлюб з іновірцями, або переслідувань іновірців, які виготовляли і продавали християнську атрибутику. Скасовувалися конфесійні заборони в питаннях всиновлення і успадкування предметів християнського культу, зарахування до числа присяжних і повірених без дозволу міністра юстиції. Були усунуті обмеження на будівництва синагог і мечетей, а також політичну пропаганду римо-католицького духовенства.

Тимчасовий уряд крок за кроком закладав основи принципово нових відносин між державою і представниками неправославних конфесій, які в імперські часи належали до заборонених або терпимих. Значну роботу щодо цього здійснювало Міністерство внутрішніх справ (МВС) і, зокрема, його

Департамент духовних справ іноземних віросповідань. Підготовкою законопроектів в структурі МВС займався спеціально створений орган – Особлива рада з загальних віросповідних питань. До її роботи залучалися представники різних державних установ, релігійних, наукових і суспільних організацій. В особливих випадках віросповідні законопроекти розглядалися на засіданнях урядової Юридичної ради^[3].

У квітні 1917 р. під головуванням професора С. Котляревського була створена при МВС комісія для перегляду діючих в Росії законів щодо Римо-Католицької Церкви. До її складу були включені представники католицького духовенства (єпископи Е. Ропп і Я. Цепляк, екзарх російських католиків Східного обряду Л. Фьодоров), співробітники міністерств юстиції, внутрішніх і іноземних справ, народної освіти, діячі науки і спеціалісти в галузі віросповідних питань). Підсумком роботи комісії став законопроект «Про зміни діючих законоположень у справах Римо-католицької церкви в Росії», який був затверджений Тимчасовим урядом 25 серпня 1917 р.^[4]

Одночасно католицькі ієрархи в Росії висунули зустрічні пропозиції щодо нормалізації релігійного життя громад. Могилевський капітулярний вікарій Ян Цепляк, єпископ Луцький і Житомирський Ігнатій Дубовський, а також єпископ Тираспольський Йозеф Кесслер направили 10 травня 1917 р. Тимчасовому уряду список побажань про призначення єпископів на вакантні кафедри у Кам'янець і Мінськ, ліквідовані свого часу царським урядом, створення нових єпархій для 300 тис. католиків-латишів у Ризі та Лієпаї. Вони ініціювали також призначення у Росії папського посланника. Інші питання стосувалися конфесійно змішаних шлюбів, незалежності Католицької Церкви в Росії у зносинах зі Святим Престолом, свободи єпископів в управлінні єпархіями, врегулювання майнових питань тощо. Латинський варіант документу, а також супровідний лист Я. Цепляка був відправлений держсекретарю Гаспаррі.

У червні 1917 р. російському представнику при Святому Престолі був вручений меморандум з питань становища Католицької Церкви в Росії. В його основу документа лягли вимоги, викладені у меморандумах Римської курії 1912 і 1913 рр. Йшлося про змішані шлюби (католиків з некатоліками) і конфесійну приналежність дітей у таких сім'ях; використання російської мови у католицькому богослужінні; право вільного переходу у католицизм; мову релігійного навчання. Ватикан також ставив питання про: дозвіл безпосереднього листування католиків з Папою; скасування цензури «Актів Апостольського Престолу»; вільне пересування католицьких єпископів без обмеження МВС; скасування обмежень на реєстрацію чернечих чинів і католицьких союзів та їхню діяльність тощо.

Коментуючи цей документ, російський представник при Святому Престолі М. Бок писав, що бажання Ватикану вирішити підняті ним питання цілком зрозуміле, оскільки російські закони тільки підривали діяльність Католицької Церкви в Росії. Він звертав увагу міністра М. Терещенка^[5], що різноманітні

заборони, принижуючи гідність католиків, насправді були малоефективними. За свідченням агентів духовних справ через них проходило менше одного відсотка листування. Через некомпетентність цензорів заборонялися розпорядження Католицької церкви, які не суперечили чинному законодавству і навпаки. «Як приклад непотрібної строгості можна навести долю енцикліки Пія Х «De diebus festis», протилежним прикладом може слугувати декрет того ж папи «Ne temere». Під час війни наші цензори примудрилися з 18-ти випусків «Akta Apostolicae Sedis» за 1915 р. не пропустити 6, тобто третину. Не тільки не була пропущена нова папська Молитва про мир, а й слова «рах» переслідувались навіть у старовинних молитвословах»^[6].

Закон «Про зміни до діючих законоположень у справах Римсько-католицької церкви у Росії» від 25 серпня 1917 р. суттєво змінював її становище. Практично всі побажання Римської курії, викладені у меморандумах 1912 і 1913 рр., і повторені в її останньому меморандумі від 10/23 червня 1917 р. були враховані діючим російським урядом^[7].

Згідно з законом держава істотно обмежила свій вплив на діяльність єпархіальних єпископів. Єпархіальний єпископ відтепер міг самостійно давати дозвіл на ремонт і будівництво культових споруд, вирішувати питання збору коштів на релігійні потреби. До його компетенції входило створення нових парафій, заміщення духовних посад у єпархії (парафіяльних, капітульних, консисторських) та духовних навчальних закладах. Свої розпорядження єпархіальний єпископ повинен був доводити до відома відповідних органів влади, оскільки ніс відповідальність за підпорядкованих йому осіб та установи. Питання, які торкалися загалом діяльності Католицької Церкви, влада вирішувала з єпископом. Єпископів призначав Святий Престол, узгоджуючи кандидатури з російським урядом. Ватикан отримав право заснування нових римо-католицьких єпархій в Росії і присвоєння почесних духовних звань. Окрім того, закон дозволяв створювати братства, релігійні товариства, духовні конгрегації та чернечі чини.

Наступним кроком комісії під керівництвом С. Котляревського стало вирішення майнових прав Католицької Церкви, умови отримання державних асигнувань, реформа шлюбного законодавства, визнання Католицької Церкви Східного обряду, реформування органів вищого церковного управління тощо. Члени комісії рекомендували у майнових справах (придбання і відчуження майна церков, монастирів та інших духовних установ) надати Католицькій Церкві повну автономію без потреби узгодження з владою. Були враховані побажання католицького духовенства у шлюбних питаннях: пропонувалося визнавати дійсними міжконфесійні шлюби висвячені лише католицькими священниками, а також надати право на їхнє розірвання.

Важливим кроком Тимчасового уряду назустріч Католицькій Церкві став законопроект «Про перегляд асигнувань на утримання Римо-Католицької Церкви, про скасування римо-католицьких духовних колегій і заснування з'їзду

епархіальних начальників», який передбачав збільшення фінансування на утримання духовних осіб на суму більше 650 тис. крб. та органів церковного управління за межами Царства Польського і Холмської губернії. Затвердження кошторису видатків покладалося на з'їзд римо-католицьких епархіальних начальників.

З огляду на важкий фінансовий стан держави у законопроекті не згадувалося про відшкодування збитків Католицькій Церкві, які вона понесла внаслідок вилучення майна царським урядом у Західному регіоні у 1841 – 1843 рр. Католицькі представники погодились з такою постановкою питання, зобов'язавшись підготувати необхідні матеріали для його вирішення у майбутньому.

У законопроекті пропонувалося створити новий центральний орган управління Церквою. Замість Римо-католицької духовної колегії управління адміністративно-господарськими і фінансовими справами мав здійснювати з'їзд римо-католицьких епархіальних начальників. Терміни його скликання та діяльність виконавчого органа мало визначати духовне керівництво.

Одночасно Тимчасовий уряд розглядав і діяльність громад католиків Східного обряду. Головним для нормального функціонування «Уніатської церкви», яка у царській Росії ніколи офіційно не визнавалася і переслідувалася, було її державне визнання та формування органів управління. Розв'язанням цих питань також займалася Комісія у справах Римо-Католицької Церкви. Зважаючи на те, що католики Східного обряду канонічно підпорядковувались Святому Престолу, комісія вирішила поширити на «Уніатську церкву» ті ж самі законодавчі положення, які регламентували діяльність Католицької церкви у Росії.

Тимчасовий уряд приступив до врегулювання цілого ряду практичних питань, які повинні були засвідчити новий курс Тимчасового уряду у взаємовідносинах з Апостольським Престолом: звільнив митрополита Галицького А. Шептицького, який перебував під арештом на території Росії з вересня 1914 р. з подальшим виїздом на батьківщину; відновив на посаді Віленського єпископа Е. Роппа, який 2 грудня 1917 р. зайняв кафедру Могилевської митрополії; призначив О. Лисаківського посланником для встановлення відносин з Ватиканом і перспективою відкриття дипломатичного представництва. Католицьку Церкву в Росії реорганізовано в Могильовську архієпископію і 6 дієцезій: Ковельську, Луцько-Житомирську, Кам'янець-Подільську, Мінську, Саратовську і Тираспольську. У 1921 р. створено Апостольський вікаріат для Сибіру, а у 1923 р. – Владивостоцьку дієцезію^[8].

У тісному зв'язку з питанням становища Католицької Церкви в країні Тимчасовий уряд будував свою політику щодо Російської Католицької Церкви Східного обряду, яка в період Російської імперії підлягала ліквідації.

Переслідування представників унійної Церкви впродовж століть неодноразово ставало предметом загострення російсько-ватиканських відносин. Маючи виразно окреслене політичне забарвлення, унійне питання потребувало негайного вирішення. Тимчасовий уряд і тут проявив послідовність, обравши шлях легалізації Греко-Католицької Церкви.

8 (25) березня 1917 р. рішенням Тимчасового уряду був звільнений митрополит Андрей Шептицький, а також інші священники і віруючі, покарані за свою належність до унійної церкви. Серед них — Л. Федоров, який у 1914 р. як «агент митрополита Шептицького», «політичний і релігійний ворог Росії» був висланий у Тобольськ. 18 (31) березня А. Шептицький прибув до Петрограда, де опального митрополита зустрічали близько 150 осіб. На Миколаївський вокзал прибули представники католицького духовенства, депутації українських і польських політичних і громадських організацій, російські греко-католики, представники білорусів, литовців^[9]. 1 квітня митрополит отримав дозвіл залишити Росію.

Отримані за сприяння академіка О. Шахматова документи, що підписувалися Пієм X й підтверджували право А. Шептицького опікуватись російськими католиками Східного обряду, дали митрополиту підстави приступити до канонічної інституціалізації Російської Католицької Церкви Східного обряду^[10].

11 – 13 червня (29 – 31 травня) 1917 р. під головуванням митрополита відбувся Собор Російської Католицької Церкви Східного обряду у приміщенні гімназії св. Катерини. Екзархом був обраний Л. Федоров. До учасників собору долучилися єпископ Могильовський Е. Ропп, керуючий латинською митрополією єпископ Ян Цепляк, канонік Сигізмунд Лозинський (згодом призначений єпископом Мінським)^[11].

8 серпня 1917 р. Тимчасовий уряд визнав право на легальне існування Російської Католицької Церкви Східного обряду. Це дало право Л. Федорову звернутися до уряду про надання Церкві фінансової допомоги, приміщень, квартир для священників, метричних і паспортних книг тощо^[12].

Однак А. Карташов^[13] звертав увагу М. Терещенка на те, що «греко-католицьке віросповідання, хоча й отримало визнання в Росії, на відміну від інших обрядів католицької церкви, ще не має встановленої у законному порядку церковної організації»^[14]. Малася на увазі відсутність єпископа або апостольського адміністратора в католиків східного обряду, який згідно з новим законодавством призначався Апостольським Престолом з відома російського уряду.

Питання формування органів управління Католицької Церкви Східного обряду та її державного визнання розглядалося на засіданнях Комісії у справах

Римо-Католицької Церкви. Члени комісії прийняли рішення поширити на Католицьку Церкву Східного обряду законодавчі норми, які були прийняті для діяльності Католицької Церкви у Росії^[15]. До законопроекту «Про зміни до діючих законоположень у справах Римо-Католицької Церкви в Росії» був включений окремий пункт, який вказував, що «дія законоположення у справах Римо-Католицької Церкви в Росії поширюється на церковне управління цієї церкви всіх обрядів, за винятками, які будуть спеціально встановлені для управління кожного з цих обрядів у законодавчому порядку»^[16]. Таким чином, передбачалося, що питання церковного управління та діяльності Церкви католиків Східного обряду здійснюватимуться шляхом узгодження дій Ватикану, Тимчасового уряду і керівництва церкви.

Заходи Тимчасового уряду щодо демократизації релігійного життя дали Ватикану підстави сподіватися, що православно-католицький діалог вступить у нову якісну фазу. У травні 1917 р. у Ватикані була створена Конгрегація Східної церкви (*Congregazione per la Chiesa Orientale*)^[17], яку очолив сам Папа, секретарем був призначений кардинал Мартіні. М. Бок повідомляв, що конгрегація займатиметься справами католиків східного обряду, питаннями «взаємного вивчення, зближення і возз'єднання католицької церкви зі східними церквами». У жовтні того ж року *motu proprio Orientis Cacholicibus* був заснований Інститут східних досліджень (*Pontificum Institutum Orientalium Studiorum*), яким Папа заклав наукові підвалини теоретичного вивчення східного богослов'я і ставив завдання «краще готувати студентів з монастирів і церков, покликаних виконувати священне служіння серед східних братів»^[18]. Створення згаданих інституцій засвідчувало, наскільки важливим у діяльності Ватикану є питання об'єднання Церков. Обидві інституції були покликані покласти початок всебічному і системному вивченню цієї проблеми на довготривалу перспективу. Справа місіонерської діяльності в Росії набула нового звучання.

Ініціативи Римської курії й особисто Бенедикта XV сприймалися російською дипломатією дещо насторожено. Це стосувалося повідомлень М.Бока та його колег у інших країнах, які вважали, що демократизація релігійного життя в Росії створила сприятливі умови для католицької пропаганди^[19]. У депеші повірений Тимчасового уряду у Ватикані О. Лисаківський писав: «Наші закони, які стосуються католицької церкви, відкривають, однак, Св. Престолу нові горизонти і йому вже мариться нова слава возз'єднання церков»^[20].

Застереження в урядових та клерикальних колах викликала особа митрополита Андрея Шептицького. Його становище було двозначним. У Ватикані не володіли офіційною інформацією щодо його повноважень патрунування російським католикам Східного обряду. Російські урядовці вимагали від Святого Престолу пояснення дій митрополита, одночасно слідуючи політиці підозрливості до всього католицького, успадкованої від

імперських часів. Окрім того, Росія продовжувала вести війну, а А. Шептицький був громадянином ворожої держави. У Міністерстві закордонних справ (МЗС) рішуче намагалися обмежити вплив митрополита. З огляду на перспективи поглиблення православно-католицьких відносин російські урядовці мали намір впливати на цей процес, позаяк убачали в ньому політичний підтекст. Коли постало питання про те, хто очолить організацію духовного управління католиків Східного обряду, М. Бок отримав з МЗС інструкцію такого змісту: «Будьте ласкаві з'ясувати це питання, не зумовлюючи ставлення до нього Тимчасового уряду. Майте на увазі, що для нас, у всякому разі, є небажаним підпорядкування уніатської церкви в Росії зарубіжній Львівській митрополії, до чого, мабуть, прагне Шептицький»^[21].

Курс Тимчасового уряду на побудову світської держави категорично не сприймала РПЦ. Представники православної ієрархії продовжували наполягати на збереженні привілейованого статусу РПЦ. Цей погляд був сформульований більшістю учасників спочатку на єпархіальних зборах (кінець березня – травень 1917 р.), Всеросійському з'їзді духовенства і мирян у Москві (1 – 11 червня 1917 р.) й підтверджений рішеннями Передсоборної наради і Помісного собору, який відкрився у серпні 1917 р. З іншого боку, непослідовною політику Тимчасового уряду у сфері державно-церковних відносин вважали представники лівих партій. Створення Міністерства віросповідань у серпні 1917 р. вони оцінювали як бажання влади опікуватись РПЦ. Полеміка навколо державно-церковних відносин стримувала виконання рішень уряду щодо католицьких та інших неправославних громад на місцях.

Висновки. Шлях демократичних перетворень, ініційований новим керівництвом Росії, створив основу для оптимізації відносин держави з Католицькою Церквою та російсько-ватиканських відносин. Тимчасовим урядом була прийнята низка законів, які урівняли в правах Католицьку Церкву з іншими віросповіданнями й визнавали легітимність створення екзархату Російської Католицької Церкви Східного обряду. Усі вимоги, декларовані Апостольським Престолом у меморандумі 1917 рр. щодо становища Католицької Церкви, знайшли повну підтримку уряду. Відповідно у Ватикані готувалися до пожвавлення православно-католицького діалогу. Створення у 1917 р. Конгрегації Східних церков, яку очолив сам Папа, та Інституту східних досліджень підкреслило важливість розвитку російського напрямку у Східній політиці Апостольського Престолу. Таким чином, з ініціативи обох сторін були закладені законодавчі, організаційні та науково-теоретичні основи для подальшої роботи над формуванням моделі діалогу.

Незважаючи на деякі протиріччя та непослідовність Тимчасового уряду у проведенні конфесійної політики, вона мала принципові відмінності від політики попереднього царського й наступного – радянського урядів.

А н о т а ц і ї

В статье Быстрицкой Эллы Владимировны «Особенности политики Временного правительства в России относительно Католическо церкви латинского и восточного обрядов» анализируются основные законодательные акты и политические меры Временного правительства, направленные на оптимизацию отношений государства с Римо-католической церковью и Католической церковью восточного обряда, а также их влияние на российско-ватиканские отношения.

Ключевые слова: Католическая церковь, Католическая церковь восточного обряда, Временное правительство, Святой Престол.

In the article of Bystrytska Ella “Features of the Provisional Government policy in Russia's Roman Catholic Church and Eastern Rite” The main legislative acts and policies of the Provisional Government, which aimed to optimize the relations between the state of the Roman Catholic Church and the rite, and their impact on Russian-Vatican relations .

Key words: Catholic Church, Eastern-rite Catholic Church, Temporary government, Holy See.

* Бистрицька Елла Володимирівна – доктор історичних наук, професор Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка.

[1] Государственный архив Российской Федерации (далі – ГА РФ). – Ф.1779. – Оп. 1. – Д. 6. – Л. 19.

[2] Одинцов М.И. Государство и церковь в России: ХХ век. М., 1994. – С. 32-46.

[3] Редькина О.

Ю. Вероисповедная политика Временного правительства России (февраль-октябрь 1917

г. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – М., 1996.

[4] Архів зовнішньої політики Російської імперії (далі – АВПРИ).– Ф. 136. – Оп. 890. – Д. 140. – Л. 13.

[5] Міністр закордонних справ Тимчасового уряду у травні – жовтні 1917 р.

[6] АВПРИ. – Ф. 136. – Оп. 890. – Д. 122. – Л. 37-39.

[7] АВПРИ. – Ф. 136. – Оп. 890. – Д. 140. – Л. 17 – 17 об.

[8] Задворный В., Юдин А. История Католической Церкви в России. Краткий очерк. — Режим доступу: www.krotov.info/history/20/tsypin/page02.html

- [9] Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики в Росії. Кн. 1.: Документи і матеріали, 1899 – 1917 – Львів, 2004. – С. 719.
- [10] Документи митрополита, конфісковані під час обшуків у його палатах та митрополичій консисторії у 1914 і 1915 рр. за наказом міністра внутрішніх справ М.Маклакова були у 1915 р. були вивезені зі Львова до Петрограда. У березні 1917 р. архів з Головного жандармського управління, т.зв. охранки, був перевезений у Академію наук. Там з документів були зняті копії (Хома І. Ще про унійну-екуменічну діяльність митр. Андрея на початку ХХ-го століття // Богословія. – Рим, 1989. – Т. 53 – С. 91–92.
- [11] Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики в Росії. – Кн. 1. – С. 725–730.
- [12] АВПРИ. – Ф. 136. – Оп. 890. – Д. 155. – Л. 3.
- [13] Міністр сповідань Тимчасового уряду з серпня 1917 р.
- [14] АВПРИ. – Ф. 136. – Оп. 890. – Д. 155. – Л. 3.
- [15] ГА РФ. – Ф. 1779. – Оп. 1. – Д. 1422. – Л. 4.
- [16] Вестник Временного правительства. – 1917. – 2 сентября.
- [17] Конгрегація була заснована *motu proprio Dei Providentis* від 1 травня 1917 і розпочала свою роботу 1 грудня 1917 р. Її сучасна назва — Конгрегація для східних церков.
- [18] АВПРИ. – Ф. 136. – Оп. 890. – Д. 136. – Л. 2.
- [19] АВПРИ. – Ф. 135. – Оп. 474. – Д. 24. – Л. 3.
- [20] АВПРИ. – Ф. 136. – Оп. 890. – Д. 113. – Л. 90.
- [21] АВПРИ. – Ф. 136. – Оп. 890. – Д. 155. – Л. 5.